

FUSNOTA U GLOBALNOJ ISTORIJI: KAKO SE MOŽE ČITATI ISTORIJA JUGOSLOVENSKOG FEMINIZMA?

Footnote in a Global History: On Histories of Feminisms

APSTRAKT Tekst nastoji da pruži alternativno čitanje istorije jugoslovenskog feminizma, usredsređujući se na godine njegovog razvoja u socijalizmu i na period koji je usledio neposredno po raspadu zajedničke države. Kakve je putanje imao feminizam koji je ponikao u socijalističkoj državi? I kako se razvijao kada su i socijalizam i država prestali da postoje? Pojmovni okvir unutar kojeg se izvodi ovo čitanje oslanja se na koncept režima državljanstva, koji treba da ponudi složeniju sliku od onih koje se uobičajno koriste u preispitivanju postjugoslovenskog feminizma. U tekstu se utoliko pokazuje da je okvir koji počiva na poređenju feminizma i nacionalizma nedostatan, ali se takođe kritičkim čitanjem uticajnog teksta Nensi Frejzer „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije“ pokazuje da je u lokalnom kontekstu neophodno iskoračiti izvan okvira koji počiva na poređenju razvoja feminizma i kapitalizma. Tekst utoliko poziva na pažljivo čitanje paradoksa lokalne istorije feminizma.

KLJUČNE REČI feminizam, Jugoslavija, režim državljanstva, socijalizam, rat

ABSTRACT The paper attempts to offer an alternative reading of the history of Yugoslav feminism. It focuses on birth and development of feminism during socialism, and its aftermath in times of war and disintegration of the common state. What were the trajectories of feminism that emerged in a socialist state? What were its chosen paths when both socialism and the state ceased to exist? The conceptual framework the paper uses draws upon the notion of citizenship regime, which offers a more intricate picture than those customarily used in elaborations of (post-)Yugoslav feminism – either those that compare feminism and nationalism, or those that rely on the wider comparison of feminism and capitalism. In the light of the latter remark, Nancy Fraser’s article ‘Feminism, Capitalism, and the Cunning of History’ proved to be valuable for the argument on the complexities of (post-)Yugoslav feminism. Thus, the paper calls for a meticulous reading of the paradoxes of the local history of feminism.

KEY WORDS feminism, Yugoslavia, citizenship regime, socialism, war

---

1 adriana.zaharijevic@gmail.com

Konteksti feminizma²

U tekstu „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije“ koji je imao izrazito dobar prijem u postjugoslovenskim levim feminističkim krugovima, postoji naizgled nevažna fusnota koja čitaocima obaveštava o jednom propustu. „Ja ću“, kaže Nensi Frejzer (Nancy Fraser), „slediti konvencionalniji pristup, te ću iz prvog dela svog izlaganja isključiti ovaj region [komunistički blok], delom zbog toga što se tek posle 1989. godine javlja drugi talas feminizma kao politička sila u bivšim komunističkim zemljama“ (Fraser, 2011: 3, ft. 3). Ali, da li je zbilja bilo tako? Očiglednu potvrdu da je feminizam bilo u socijalizmu i pre njegovog raspada, nudi konferencija *Drug-ca žena: Žensko pitanje – novi pristup?* održana u Beogradu 1978. godine, prva takve vrste ne samo u Jugoslaviji nego i u čitavoj Istočnoj Evropi. Ako Nensi Frejzer hoće da sagleda drugi talas feminizma kao „epohalnu društvenu pojavu u njenoj celini“ (isto: 1), kako da razumemo ovaj propust? Verujem da je na to pitanje neophodno pružiti nekakav odgovor, i to ne u polemičke svrhe, niti zbog pukog dijagnostifikovanja omaški u inače značajnim teorijskim doprinosima. Odgovor na to pitanje trebalo bi da osvetli značenje fraze „politička sila“ i nužnost kontekstualizacije javljanja nečega što potencijalno ima političku moć.

Frejzer svoju istorijsko-kritičku analizu temelji na tri tačke: prva tretira feminizam sedamdesetih godina XX veka kao „radikalni izazov preovlađujućem androcentризму državno regulisanih kapitalističkih društava“ nastalim posle Drugog svetskog rata (isto). Druga se tačka poklapa s devedesetim godinama u kojima feminizam, prema njoj, nelagodno srasta s postfordističkim, internacionalnim, neoliberalnim kapitalizmom. Treća i poslednja faza najavljuje se u vreme kada je tekst pisan, u začetku svetske ekonomske krize, koja bi, tvdi Frejzer, trebalo da pokrene neki novi oblik feminizma, takav da poniče upravo iz privredne krize i političke nestabilnosti. Kako iz rečenog proizlazi, Nensi Frejzer za središnju tačku svoje analize uzima odnos feminizma i kapitalizma.

Tretirajući, protivno struji, drugi talas feminizma koji je nastao u Sjedinjenim Američkim Državama kao jednoobličan, singularan fenomen koji traje i danas (zanemarujući na taj način potonje „talase“), kao pokret koji, dakle, nije intrinzično pluralan već samo na različite načine prilagođen okolnostima i zahtevima globalnog kapitalizma, Frejzer odmiče od uobičajenih klasifikacija metapolitičkih okvira feminizma (Jaggar, 1972). Zanimajući druge moguće kontekste, ovim se drugi talas američkog feminizma takoreći identifikuje s feminizmom kao takvim. Poistovećivanje globalnog i američkog feminizma, koji se često nekritički prisvaja i aplicira na okolnosti u koje se ponekad smešta prilično nahereno (Ghodsee, 2010), posebno je problematično u kontekstima u kojima se osnovni okvir poređenja koji Frejzer bira ne može nedvosmisleno

---

2 Ovaj tekst je nastao na temelju istraživanja sprovedenog u okviru projekta „The Europeanisation of Citizenship in the Successor States of the Former Yugoslavia“ (CITSEE) Univerziteta u Edinburgu (European Research Council, grant no. 230239). On se utoliko oslanja na određene materijale sakupljene u radnom članku (*working paper*) (Zaharijević 2013). Na izvanredno pronicljivim kritičkim komentarima na prvu verziju ovog teksta, zahvaljujem se Marjanu Ivkoviću.

primeniti. Feminizam se u Sjedinjenim Američkim Državama uistinu može propitivati na razne načine: ili, kako predlaže Frejzer, u duhu promena kulturne klime, promena u radu institucija, kao i u odnosu na promene koje su se odigrale u načinu funkcionisanja kapitalizma. Ključno je pitanje da li je to jedini pogled na istoriju feminizma drugog talasa. Da li je previd koji se ističe naznačenom fusnotom, previd koji pored ostalog pristaje samo na jedan, univerzalan i jedini važeći model feminizma, nešto što bi moglo da otvori i drugačije putanje feminizma u nekim drugim delovima sveta? Konačno, može li drugačije tumačenje istorije drugog talasa da opravda odbacivanje nekritičkog prisvajanja analize kakvu je ponudila Frejzer u svom vrlo uticajnom tekstu?

Ostavljajući po strani različita mesta koja mogu podleći problematizaciji, od kojih je na mnoga, ispravno ili ne, već ukazala Nanet Fank (Nanette Funk, 2013), u ovom tekstu ću pratiti samo ovaj naizgled nenametljivi propust koji je Frejzer načinila. Razmatraču feminizam u onom delu sveta u kojem ga je bilo, premda ga „konvencionalni pristup“ ne prepoznaje. Iako svakako ostaje upitno tvrditi da je feminizam posle 1989. godine postao *politička sila*, u postkomunističkim zemljama ili na nekom drugom delu planete, mene će u ovom tekstu zanimati konteksti u kojima nešto uopšte može biti prepoznato kao politički relevantan fenomen, a samim tim i konteksti u kojima se razvija njegova politička silovitost.

Kakav bi, dakle, bio feminizam koji nije ponikao iz konteksta državnog kapitalizma i vestfalskog okvira države blagostanja, konteksta od kojeg polazi Frejzer i koji se uglavnom podrazumeva kada se govori o feminizmu *uopšte uzev*? Kakve je putanje imao feminizam koji je ponikao u jednoj socijalističkoj državi? I kako se razvijao kada su i socijalizam i država prestali da postoje? Da bi se napisala kratka istorija feminizma na prostoru koji je nekada bio Jugoslavija, čak i ukoliko se zadrži trodelna struktura kakvu je uvela Frejzer, neophodno je iskoračiti izvan paralelnog razvoja feminizma i kapitalizma. Za razliku od drugih realsocijalističkih zemalja u kojima se feminizam zbilja pojavljuje kao učinak pada socijalizma (Funk i Mueller, 1993; Ghodsee, 2010), u Jugoslaviji oni imaju donekle paralelan razvoj. Uprkos tome, teško se može tvrditi da je „relativni uspeh pokreta u promeni kulture izravno srazmeran njegovom relativnom neuspehu u promeni institucija“ (Fraser, 2011: 2). Stoga se čini da je za analizu (post)jugoslovenskog feminizma potreban temeljno drugačiji okvir od onog koji se često misli kao globalni okvir. Taj okvir mora biti specifičniji i od onog koji uzima u obzir razlike takozvanog postsocijalističkog dela sveta, budući da okolnosti rata na ovim prostorima otežavaju jednostrana poređenja. Namera mi je, dakle, da ponudim višeslojnu analizu koja feminizam ne ukršta samo s kapitalizmom, niti pak njegove početke smešta u devedesete godine kada su zemlje socijalističkog bloka već prestale da postoje, niti feminizam posmatra isključivo u kontekstu nacije/nacionalizma, što je okvir koji je do sada preovlađivao u analizi postjugoslovenskog prostora.

Predlažem da se za okvir analize uzme paradigma režima državljanstva (*citizenship regime*), koja je široko postavljena i obuhvatnija od navedenih. Pojam režima državljanstva obuhvata četiri dimenzije: odgovornost države prema vlastitim građanima, stečena prava i obaveze građana, različite oblike upravljanja, i pitanja

koja se mogu grupisati pod široko određenu sferu doživljaja pripadnosti (Šo i Štiks, 2012: 16). U tekstu „Laboratorija državljanstva: Konceptije državljanstva u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama“, Igor Štiks pokazuje kako je državljanstvo na ovim prostorima poslužilo kao oruđe za uspostavljanje i kidanje veza između pravnog statusa i političkog pripadanja (Štiks, 2012). Uvede li se u ovu jednačinu i rod, može se pokazati da se neujednačena istorija (post)jugoslovenskog feminizma možda najbolje da razumeti ukoliko se postavi u ovaj okvir.

Jugoslavija, pre 1989. godine

Prvi deo teksta razmatra feminizam u socijalističkom režimu državljanstva. Od četiri navedene dimenzije režima državljanstva u ovom kontekstu najznačajnija je ona koja se odnosi na prava i obaveze građana i građanki, i ona koju Džo Šo (Jo Shaw) i Igor Štiks određuju kao aranžman upravljanja, koji je u ovom razdoblju bio socijalistički. Socijalistička revolucija je institucionalizovala jednakost: ona je omogućila ženama pristup redefinisanoj javnoj areni uz ustavno obećanje potpune emancipacije. Prvi posleratni ustav jemčio je pravo glasa svim građanima „bez razlike pola“ (Ustav, 1946: čl. 23). Žene su, u skladu s tim, proglašene jednakima u svim domenima državnog, privrednog i društveno-političkog života, dok je njihov položaj u procesu proizvodnje bio posebno zaštićen (čl. 24). Na tragu vlastitih ideoloških uverenja, među partizanima je već tokom rata prihvaćena puna jednakost muškaraca i žena (Pantelić, 2011: 37). Stoga, kada je, kako se izlaže u programu NOB-a, jednakost dostignuta, osnovni zadatak svakoga ko se zalagao za ideale Narodnooslobodilačke borbe morao je biti dalje konsolidovanje te jednakosti i ostvarenje punog učešća žena u svim oblastima političkog i društvenog života (Ramet, 1999: 95). Tome je posebno trebalo da doprinese udaljavanje od staljinističkog modela socijalizma i uvođenje specifično jugoslovenskog samoupravnog sistema.

No, uz značajne promene koje su se potonjih decenija odigrale u sferi ekonomije, spoljne politike i unutrašnjih institucionalnih aranžmana, menjala se i politička subjektivnost građana. Prema Ustavu iz 1946. godine sva vlast je proizlazila iz politizovanog entiteta „naroda“. Samo tri decenije kasnije, u poslednjem jugoslovenskom Ustavu iz 1974, vlast je pripadala „radničkoj klasi i svim radnim ljudima“ (Ustav, 1974: čl. 88). Ta promena ostavila je traga i na političkoj subjektivnosti socijalističkih građanki, osobito ukoliko se posmatra u sprezi s jednim od državotvornih mitova prema kojem je nova uloga žene bila osvojena u ratu. Partizanka koja je vlastitu emancipaciju osvojila u borbi, u postpartizanskom socijalizmu postaje majka koja privređuje. Titovim rečima, pošto je revolucionarna borba u kojoj su žene učestvovala u neverovatnom broju završena, „komunisti treba da prednjače u borbi za još veću društvenu i političku aktivizaciju žena i afirmaciju“ njihove jedinstvene i društveno odgovorne uloge majki i radnica (Tito, 1979: 2).

Pretvaranju borkinje u majku kojoj treba pomoći da bude više proizvođač i samoupravljač, jamačno je doprinelo „samoukidanje“ Antifašističkog fronta žena, organizacije koja će imati najveći značaj za posleratnu emancipaciju žena

široj Jugoslaviji: do 1953. godine, jednakost žena imala je sopstveni status, koliko god da je bio parcijalan i nestabilan, koji se posle toga sve temeljitije pretvara u „zajedničko društveno pitanje... pitanje opšte borbe snaga socijalizma koje predvodi Savez komunista i Socijalistički savez radnog naroda, nosilac socijalističkog vaspitanja masa“ (nav. u Pantelić, 2011: 127).³

„Žensko pitanje“ je stoga relativno kratko posedovalo singularan i samostalan status, nastao u duhu specifično socijalističkog aranžmana upravljanja. No, upravo će u okvirima tog istog uređenja, i to u trenutku kada socijalistički aranžman postaje samosvesno zasnovan na još temeljnijoj jednakosti u samoupravljanju, samostalnost ženskog pitanja biti i ukinuta. Ono od tada počinje da se tretira kao integralni deo klasnog pitanja, koje se predočava kao ključno društveno pitanje na koje se sva ostala mogu redukovati. „Polazeći od marksističkog stava da se oslobođenje žene može ostvariti jedino na putu realizacije ‘asocijacije slobodnih proizvođača’, žensko pitanje je sastavni dio klasnog pitanja“ (Koprivnjak, 1980: 10). A kako se u Jugoslaviji klasno pitanje smatralo rešenim, s lakoćom se moglo utvrditi „da je žena danas i stvarno i formalno ravnopravna u našem društvu“ (isto).

Feminizam u socijalizmu

Ustavno podvedene pod „radničku klasu i sve radne ljude“, žene Jugoslavije su imale jemstvo pune ravnopravnosti kao građanke, obećanje emancipacije kroz proces rada kao radni ljudi, i zaštićeni status kao majke. Prava koja su u zapadnom delu sveta bila pogon drugog talasa feminizma, poput prava na jednake plate za jednak rad i prava na abortus, uzimala su se kao datost u socijalističkom režimu državljanstva. Kada se pojavio sedamdesetih godina XX veka, jugoslovenski feminizam stoga nije bio ekvivalentan „zapadnom“ feminizmu. Jugoslovenske feministkinje nisu morale da polaze od pretpostavke da „prevazilaženje potčinjenosti žena zahteva radikalnu promenu dubinskih struktura društvenog totaliteta“ (Fraser, 2011: 4), koji se odražava u spoju kapitalizma i patrijarhata. Za pojavu jugoslovenskog drugog talasa bila je karakteristična drugačija istorija osvajanja prava glasa, kao i bitno drugačiji politički, društveni i ekonomski kontekst iz kojeg je ponikao. To, primera radi, pokazuje analiza članaka italijanskih feministkinja posle konferencije *Drugca žena*, koju je sprovedla Kjara Bonfiglioli (Chiara Bonfiglioli). Nerazumevanje zapadnih feministkinja i njihovih istočnih domaćica obeležilo je skup pošto, prema gošćama, Jugoslovenke nisu želele da prigrle politiku oslobođenja i da napuste „staru priču o emancipaciji: o radu, zakonima, društvenoj integraciji i načinu na koji je konstruisan socijalizam“ (Bonfiglioli, 2011: 119).

3 Navedeni tekst citiran je iz Rezolucije o stvaranju Saveza ženskih društava Jugoslavije, kišobran organizacije koja je trebalo da zameni ekscesivno politički i emancipatorski AFŽ. Neda Božinović, nekadašnja partizanka koja će tokom poslednjih godina svog života postati istaknuta mirovna aktivistkinja, napisala je u *Ženskom pitanju u Srbiji u XIX i XX veku* da je „zaključke o ukidanju AFŽ-a, odnosno o osnivanju Saveza ženskih društava, veliki broj delegatkinja doživelo kao degradiranje ženskih organizacija i samih žena. A mnoge aktivistkinje organizacija AFŽ-a reagovala su tako što su prestale da rade“ (Božinović, 1996: 174).

Socijalističko uređenje je bilo značajno za pozicioniranje jugoslovenskih feministkinja. Blaženka Despot uznosi socijalističko samoupravljanje kao alternativni model kako buržoaskom, tako i etatističkom načinu proizvodnje, jer se njime stvara kvalitativno novi socijalizam utemeljen na neautoritarnim odnosima (Despot, 1987: 43). Ima li se upravo to u vidu, autoritarne odnose je u samoupravnom društvu neophodno stalno preispitivati, te se zbog toga žensko pitanje ne može podvoditi pod klasni problem proletarijata (Despot, 1981: 112). Njihova relativna autonomija je važna, pošto, uprkos tome što je *klasno pitanje rešeno*, uprkos tome što su dubinske strukture društvenog totaliteta promenjene, žensko pitanje zahteva osobenu budnost i tretman koji je bar u izvesnom smislu zaseban. Razlozi za to su istorijski, s obzirom na istorijski primat reifikacije i podređenosti žena (Ler-Sofronić, 1981: 74); oni su, potom, relevantni za način funkcionisanja samog socijalizma, jer trajna emancipacija radničke klase u socijalističkom samoupravljanju ne može biti moguća bez održivog rešenja za žensko pitanje (Despot, 1987: 44); a u dubokoj su vezi i s budućnošću progresivnog kretanja: na taj način treba razumeti razliku koju uvodi Vesna Pusić između ravnopravnosti – koja je jugoslovenskim ženama „dostupna i poznata“ – i emancipacije koju je tek potrebno osvojiti (Pusić, 1980: 167–168).

Ukrštanje socijalističkog aranžmana upravljanja i feminističkih zahteva za proširenje opsega emancipacije uglavnom se uzimalo kao datost. „Posebno bavljenje ženskim pitanjem ni na koji način ne znači odvajanje od fronta socijalističkih snaga – nego baš suprotno, [ono je] doprinos borbi za socijalističku transformaciju društva u cjelini, doprinos iz jedne specifično ženske perspektive“ (Drakulić, 1984: 178). Samo posredstvom ženskog pitanja „ostvarenje totaliteta revolucionarnog pokreta“ postaje istorijski moguće, što opravdava njegov strateški značaj za „usmerenje revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta“ (Milić, 1981: 11). Suprotstavljajući se domaćim kritičarima i liberalnim verzijama feminizma iz „inostranstva“, neke feministkinje, poput Nadežde Čaćinovič, insistirale su na tome da „teorijska relevantnost suvremenog feminizma principijelno nije odvojiva od marksizma: nije reč o marksističkom ‘prerađivanju’ određenih teza ili feminističkim ‘dopunama’ marksizmu nego o tomu da se problematika suvremenog feminizma može radikalno promišljati samo marksistički“ (Čaćinovič-Puhovski, 1976: 127). Iako feminizam nije puki suplement, već nešto što treba da proishodi iz samog modela postojeće promene društvenog totaliteta, on je neophodan kao korektiv za uočenu asimetriju između ravnopravnosti i emancipacije, kojom se „zapostavlja ‘ženska polovina stvarnosti’“ (Papić, 1987: 29).⁴

4 Poslednji citat je važan zbog toga što se njime naglašava da feminizam u socijalizmu nije bio sasvim lagodno užljebjen. Ne treba nipošto potceniti disidentski status ovakvih iskaza: oni su se izravno suprotstavljali dominantnoj perspektivi koja je žensko pitanje smatrala odavno rešenim. Kako bilo da bilo, u ovom tekstu želim da istaknem unutrašnju vezu feminizma i socijalizma koji ga je iznedrio, budući da se ona daleko ređe ističe kao važna. U tom smislu, zanimljivo je navesti reči ključnih protagonistkinja koje se osvrću na dato vreme danas: „Socijalizam je bio i ime sustava u kojemu smo živjeli ali i ime za bolju budućnost, u mnogome različitu od sadašnjice... Ipak, raskorak između principa i ozbiljenja jasno se uočavao, kao što su bile vidljive i dobre posledice ravnopravnog školovanja, normalnoga očekivanja više-

O opsegu i obliku emancipacije nije bilo jednodušnog stava. Ovdašnji i strani tumači prilika su kasnije, posle 1989. godine, ukazivali na to da emancipacija žena u socijalizmu nije proizvodila ravnopravne građane, nego puke majke-radnice (Einhorn, 1993: 40). Rečima Vlaste Jalušič, emancipacija koja je ženu bez ostatka svodila na radnika nikada joj nije omogućila da se odmakne od arentijanskog *animal laborans*-a, odnosno da je preobrazi u političko biće, u građanku (Jalušič, 1999: 112). No, u doba samog socijalističkog režima državljanstva, pojmovi građanina, majke i radnika nisu bili sporni. Ako je za feministkinje bilo ičega kontroverznog u tome što se žene prevashodno tretiraju kao majke-radnice, onda je srž te kontroverze bila u činjenici da muškarci, sa svoje strane, nisu bili percipirani kao radnici i očevi (Einhorn, 1993: 5). Građanstvo muškaraca se, naime, na sličan način definisalo njihovom pozicijom u procesu proizvodnje, ali se njihova roditeljska uloga po pravilu izostavljala kako iz definicije građanina, tako i iz razumevanja njihove emancipacije. Jugoslovenski feminizam je upravo u toj tački – u načinu na koji je ženama „trebalo pomoći da budu više proizvođači i samoupravljači“ (Tito, 1979: 2), iako su kao radni ljudi i emancipovane i ravnopravne – pronašao vlastitu nišu.

„Socijalistička revolucija nije uvek bila u stanju da prekorači prag porodice“ (Morokvasić, 1986: 127). Ovaj oprezni iskaz upućuje da je privatno bilo u središtu feminističkog promišljanja i delovanja. Samoupravnom socijalizmu uprkos, mikro-borbe za emancipaciju nisu dovršene iako je klasno pitanje rešeno, a prostori privatnosti u kojima se one i dalje moraju voditi nalaze se „u tramvaju, na ulici, u kavani, na radnom mjestu, u školi, u obitelji“ (Drakulić, 1984: 178). „Privatni sektor’ života nije bio dotaknut ekonomskom analizom“ (Iveković, 1987: 22), a taj sektor, naša „obiteljska svakodnevica... i te kako utječe na opće odnose samoupravnoga društva izvan obitelji“ (Rihtman-Auguštin, 1980: 85). Budući da prostor privatnosti zapravo nije nestao, niti je pak dubinski transformisan, privatno bi trebalo da postane zadatak, kako je tvrdila Rada Iveković, ženskih studija i ženskog pokreta (Iveković, 1987: 22).

U jednom od svojih tekstova o feminizmu u Jugoslaviji, Sabrina Ramet (Sabrina Ramet) tvrdi da jugoslovenski feminizam nije govorio o „svrgnuću socijalizma, ali je govorio o potrebi da se svrgne patrijarhat i o neuspehu socijalizma da to učini“ (Ramet, 1995: 226). Za razliku od „zapadnih“ feministkinja koje su zahtevale „participativno-demokratsku državu koja osnažuje svoje građane“ i u stanju je da integriše rodno određenu pravdu (Fraser, 2011: 5),⁵ jugoslovenske feministkinje su delovale u samoupravnom društvu

---

manje jednake radne biografije za žene kao i za muškarce“ (Čačinović, 2012: 8). Ili, „u real socijalističkim društvima teško da je moglo doći do nekog masovnijeg i osvešćenijeg, tj. feminističkog sagledavanja vlastite situacije. Tek s nadolaskom snažnijih kriznih dešavanja u jugoslovenskom društvu javlja se ponovo iskra feminizma koji je socijalistički sistem na svaki način gušio u prethodnim periodima. Pri tom nosioci ovog trećeg talasa feminizma postaju žene rođene i odrasle u okviru socijalističkog sistema, ali obrazovane na intelektualnim tradicijama i marksizma i feminizma“ (Milić, 2012: 43).

5 Pod rodno određenom pravdom (*gender justice*) misli se na pravdu koja neće biti uslovljena polom/rodom osobe koja pravdu zahteva. To shvatanje počiva na pretpostavci da pravda sama po sebi nije univerzalna i egalitarna, i da postoje oblici nepravde koji se ne događaju

koje je bilo konstruisano kao temeljno participativno i demokratsko, i u koje je rodna pravda već integrisana. Bilo da su ovaj stav uzimale doslovno ili s zapitanošću, feministkinje nisu dovodile u pitanje aranžman upravljanja koji je ženama omogućio i prava i državu koja je institucionalizovala ravnopravnost. Socijalistički sistem je, s druge strane, obećavao delovanje u pravcu totalne emancipacije čoveka, što je bilo sasvim u skladu s feminističkim razumevanjem emancipacije žena. Stoga, ako je patrijarhata negde bilo, on nije počivao ni u državi ni u njenoj socijalističkoj strukturi. Ono što se u kasnijim tekstovima – više (Duhaček, 1993; Kesić, 2001) ili manje ambivalentno (Papić, 1992; Bollobás, 1993; Miroiu, 2007) – označava kao „socijalistički patrijarhat“, u Jugoslaviji nije postojalo pod tim imenom pre 1989. godine. Pre toga, građani nisu bili, po definiciji, maskulinizovani (Jones, 1997: 2), nego se verovalo da je ženama – budući da su ravnopravan deo ravnopravnog društva – bilo moguće obezbediti polno ravnopravniju emancipaciju. Država će postati patrijarhalna, i patrijarhat će postati instrinšičan društvenoj i političkoj strukturi socijalističkog režima državljanstva, ali tek u retrospektivi, tek kada socijalistički sistemi budu prestali da postoje.

Posle 1989. godine, posle Jugoslavije

Moglo bi se spekulirati o tome kakva bi bila budućnost jugoslovenskog feminizma u državi koja bi, posle 1989. godine, prestala da bude socijalistička, ali bi ostala federativna (ili, što je možda i teže zamisliti, koja bi ostala socijalistička izvan jugoslovenskog federalnog okvira). Međutim, preobražaj postojeće države u skup nezavisnih država, uz ukidanje socijalističkog aranžmana upravljanja, u potpunosti menja okvir feminizma koji je uspostavljen u prethodne dve decenije. Jugoslovenski scenario kolapsa neće navesti feministkinje samo na to da socijalizam proglaše patrijarhalnim, pošto se njihovo osvajanje nove pozicije građanke (Jalušić, 1999) preklapalo s ratovima i nastankom političke subjektivnosti koja je bila patrijarhalna na do tada nezamislive načine. Usled temeljne smene režima državljanstava početkom devedesetih godina, postjugoslovenski feminizam prestaje da bude oblikovan razradom prava žena u datom aranžmanu upravljanja. Umesto toga, njega će u bitnom smislu definisati odnos prema državi, i to posebno pitanje odgovornosti države (u ratu i izvan njega) i teško određivo pitanje pripadanja.

Pitanja građanstva postaju naglašeno prisutna u procesu prelaska iz socijalističkog u liberalno-demokratski aranžman upravljanja. Međutim, u kontekstu rata koji prati raspad multinacionalne socijalističke federacije, gde se građani iz radnika i samoupravljača rapidno preobražavaju u Srbe, Hrvate, Crnogorce, Slovence itd., smisao državljanstva dobija višestruke nove sadržaje. U periodu ustavnog nacionalizma (Hayden, 1992) i pokušaja uspostavljanja apsolutne kongruencije između države i nacionalne zajednice, odigrava se smena u načinu na koji su se tretirala ključna pitanja u odnosu na koja se definiše režim

---

slučajno ovim ili onim pojedincima već su nekom njihovom odlikom, kao što je rod, bitno uslovljeni (v. Gheaus, 2012).

državljanstva: prema kojim je građanima država (i koja država?) odgovorna, i ko je, konsekvantno tome, poželjan građanin? Kakva su prava koja građani i građanke imaju u svojim državama i koja prava imaju prioritet? Kako meriti pripadnost zajednici, i kojoj zajednici? I, na koji su način državne institucionalne politike korišćene da bi se proizveo novi tip etnonacionalnih građana, koji će zameniti „radničku klasu i sve radne ljude“?

Ovde je neophodno uvesti jednu značajnu distinkciju. Kolaps realnog socijalizma posle pada Berlinskog zida sam bi po sebi proizveo ogromne promene u režimu državljanstva – što se i dogodilo u drugim delovima postsocijalističke Evrope posle 1989. godine. Insistiranje na građanskim i političkim pravima umanjilo je značaj postojećih socijalnih prava, što će ih u narednoj deceniji veoma ugroziti; odgovornost države prema građanima se postepeno redukovala; struktura upravljanja se u potpunosti menja; a pitanje pripadnosti takođe dobija nove dimenzije onoga časa kada se socijalističke države počnu da se preobražavaju u (liberalno-demokratske) nacionalne države. Međutim, u prvih nekoliko godina posle 1989, u Jugoslaviji svi ti procesi ostaju u senci neposrednih učinaka rata. Svi oni će jamačno uslediti, postavši integralni deo procesa tranzicije koji je pre ili kasnije zahvatio sve države koje su formirane na tlu Jugoslavije. Smatram da je ovu razliku u načinu na koji su oblikovani režimi državljanstva posle 1989. godine neophodno imati na umu kada se raspravlja i o feminizmu. Rečima Renate Jambrešić-Kirin, „okrutno je i pojednostavljeno poistovetiti položaj civila u ratu s pozicijom liberalnih pojedinaca u slobodnom društvu“ (2000: 289), te stoga predlažem da se feministički aktivizam posmatra kao bitno drugačije oblikovan okolnostima koje je proizveo specifično postjugoslovenski režim izgradnje nacija, i okolnostima tranzicijskog režima državljanstva.⁶

Prema tome, feminizam koji se razvija devedesetih godina i gradi na tekovinama feminizma u Jugoslaviji, zapravo je obeležen dubokim prekidom koji se ne inicira iz samog feminizma, naprasno otsečenog od vlastitih korena, ni iz njegovog „perverzno, podzemno“ afiniteta prema neoliberalnom kapitalizmu (Fraser, 2011: 6). Ne samo da je izravno pogrešno tvrditi da je postjugoslovenski feminizam „cvetao u novim uslovima“, da je postao „široka, masovna društvena pojava“ (ako je to uopšte i moguće tvrditi za feminizam bilo gde u svetu devedesetih godina), ili da su „ideje feminizma pronašle svoj put do svakog kutka društvenog života (*every nook and cranny of social life*) i promenile samorazumevanje svih onih sa kojima su došle u dodir“ (isto), već se time sasvim

6 Uslovno rečeno, režim državljanstva koji se definiše procesom izgradnje nacija vremenski se odnosi na deceniju sukoba različitih intenziteta u svim delovima ranijeg jugoslovenskog prostora, dok se drugi, tranzicijski, odnosi na režim uspostavljen posle 2000. godine u postsocijalističkim i postkonfliktnim državama koje su nasledile Jugoslaviju. Ovaj model ima svoje nedostatke, pre svega zbog različitog teritorijalizovanja nasilja i različitih dinamika razvoja ranijih jugoslovenskih republika, što je uticalo na različita „započinjanja“ tranzicije, kao i na njen tok i svršetak. Međutim, taj se model može opravdati i bitno drugačijim diskurzivnim uobličenjima tema koje su bile društveno i političke značajne, kao i dubokim razlikama u delovanju „civilnog društva“ u ratnim i neposredno posleratnim okolnostima, i u potonjim okolnostima postkonfliktno tranzicije (Stubbs, 2007; Stubbs, 2012). O specifičnostima feminizma u poslednjoj deceniji, odnosno u kontekstu tranzicijskog režima državljanstva v. Zaharijević 2013.

zanemaruje kontekst u kojem feminizam postaje ako ne politička sila, ono bar fenomen koji ima specifičan politički sadržaj. Za sadašnje potrebe taj ću kontekst predstaviti, svakako pojednostavljeno, evocirajući način na koji je u okolnostima novog režima državljanstva ponovo izmenjena politička subjektivnost građana i građanki, da bi se pokazalo kakav je politički sadržaj feminizam kao fenomen devedesetih imao u državama koje su nasledile Jugoslaviju.

Diskurzivno anticipiranje demokratije već je krajem osamdesetih godina počelo da istiskuje „radničku klasu“ u korist „naroda“ (Mimica i Vučetić, 2008), iako taj narod prestaje da bude uporediv s političkim entitetom koji definiše prvi jugoslovenski ustav. U ovom razdoblju, narod se iscrpljuje u pojmu nacije. Etnonacionalna unutardržavna organizacija nije bila u potpunosti nova: narodi su i u socijalističkom režimu državljanstva bili teritorijalizovani, s upadljivim izuzetkom Bosne i Hercegovine, kao konstitutivni narodi socijalističkih republika. Međutim, način na koji se to preklapalo sa zazivanom pluralnošću koju je trebalo da proizvede vladavina narodā, pretvara narod u instrument ustanovljenja specifično nacionalnog oblika zajednice. Otuda politička subjektivnost naroda od sada postaje jemstvo kongruencije između nacionalnih i republičkih zajednica, na temelju koje se definiše nepodeljena pripadnost zajednici, ali i pripadnost određenom državljanstvu. Slom socijalističkog režima državljanstva, uvođenje demokratije koja je mogla biti – i bila je – korišćena i kao idealni okvir vladavine naroda i kao oruđe fragmentacije, te raspirivanje nacionalnih animoziteta, deo su okvira koji omogućava jugoslovenske ratove.

Promena političke subjektivnosti ostavila je dubokog traga na percepciju i konstrukciju uloge i statusa građanki. Gal i Kligman u tim procesima prepoznaju depolitizovanje ili instrumentalizovanje žena (Gal i Kligman, 2000), a primeri koji bi se mogli navesti u prilog njihovoj tezi odnose se na politiku ženske reproduktivnosti, zajedničku ranim postsocijalističkim društvima, i na političku upotrebu silovanja u jugoslovenskim ratovima. Pre nego što pređem na feminizam koji se razvija kao odgovor na režim državljanstva obeležen ratovima i izgradnjom nacija, želim da, razrađujući ukratko ova dva primera, ukažem na dubinu prekida između feminizma kao političkog fenomena u socijalizmu i onog koji se, vremenski posmatrano, samo naslonio na njega.

Žene su u socijalizmu konstruisane kao majke-radnice, kao naglašeno prirodna i društvena bića. Odgovornost države prema ženama odnosila se pre svega na zaštitu njihove reproduktivne/ prirodne uloge i na podsticanje njihove društvenosti različitim institucionalnim merama. Procesi izgradnje nacija su, s druge strane, počivali na skrajnuću društvene (žene kao radnice *ili* kao građanke) i isticanju prirodne dimenzije (žene kao majke), koja se pojavljivala kao sama suština ženske društvenosti. Sasvim suprotno (zapadnom) trendu napuštanja ideologije „porodične plate“ i uvođenju „nove“ norme porodice s dva dohotka, o kojem govori Frejzer (Fraser, 2011: 7), u Istočnoj Evropi se obnavlja model buržoaske porodice u kojoj otac privređuje, a majka ostaje u domaćinstvu, koji svoju potvrdu nalazi i u ustavnim okvirima, primera radi, slovenačkom i hrvatskom, u kojima punopravni subjekt postaje porodica (Antić, 1992: 168). Najčešće suprotno življenim okolnostima, žene se predstavljaju kao majke koje

ne rade, odnosno kao isključivo prirodna, polno i reproduktivno određena bića, što u novoj konstrukciji političke subjektivnosti naroda kao nacije ima svoj nedvosmisleno politički sadržaj. Takvo političko veličanje materinstva imalo je više funkcija: njime se denunciralo pogrešno socijalističko obezvređivanje uloge majke i podsticanje emancipacije žena (Verdery, 1996; Heinen, 2006), ali se podsticao i razvoj diskursa o neophodnosti (pre)oblikovanja nacije u svetlu željenih i neželjenih građana (Zajović, 1995a; Krasniqi, 2011).

U postsocijalističkoj „konzervativnoj, tradicionalističkoj, nacionalističkoj i praznoglavo“ demokratiji (Papić, 1992: 101), žene su neretko politički percipirane kao puko sredstvo za reprodukciju nacije. U tom kontekstu treba razumeti demografsku tranziciju iz socijalističkog u režim izgradnje nacija. Kao pasivna sredstva u tom procesu, žene su mogle biti puka personifikacija nacije kojoj bi slučajno pripadale. U kontekstu svoje reproduktivnosti, one su mogle biti sprovednici ka većoj ili manjoj naciji, te su zbog toga pitanja abortusa, niskog ili visokog priraštaja, ali i silovanja u ratu, kao krajnjeg oblika opredmećenja žena, postala relevantna za određenje nove političke subjektivnosti građanki. Prema Žarani Papić, reproduktivne politike i silovanje u ratu morale su se razumeti kao međuzavisni oblici nasilja nad („našim“ i „njihovim“) ženama (Papić, 2002). Ratovi su, dakle, omogućili da tela žena budu više od bojnog polja: ona postaju utrobe za proizvodnju etnički kalupljenih budućih građana.

Feminizam među nacijama

Nensi Frejzer je tvrdila da su feministkinje drugog talasa, iako su imale kritički odnos prema vestafalskim okvirima nacionalnih država, države u kojima su delovale ipak posmatrale „kao prave adresate sopstvenih zahteva“ (Fraser, 2011: 5). U Jugoslaviji koja je u svojoj socijalističkoj strukturi imala državne organizacije koje su se direktno bavile ženskim pitanjem – od Saveza ženskih društava, koji nasleđuje AFŽ 1953. godine, do Konferencije za društveni položaj žene i porodice, koja se gasi 1990. – feministkinjama država nije bila glavni adresat. Naslanjajući se na ovu donekle disidentsku tradiciju feminizma u socijalizmu, feministkinje su i početkom devedesetih bile ambivalentne u pogledu instance kojoj upućuju svoje zahteve.⁷ Pošto nisu jednodušno prihvatile liberalnodemokratsku viziju državljanstva, budući da je zbog svojih nacionalističkih dimenzija ono često percipirano kao konzervativno i nazadno, feministkinje su zadržavale izvesnu distancu prema državnim strukturama. No,

7 „Minimalni program ženskih zahteva“, koji je 1990. godine sastavio Beogradski ženski lobi, grupa u kojoj su bile okupljene mnoge istaknute aktivistkinje, mogao bi se uzeti kao ilustrativan primer. Tekst „minimalnog“ programa počinje zahtevom Lobija, upućenog „strankama, partijama i pokretima“, da u sve svoje programe uključe ženske zahteve i žensku perspektivu. Pod te zahteve spadaju fer politika zapošljavanja, kraći radni dan, neseksističko obrazovanje i vaspitanje, reproduktivna prava, imenovanje činova nasilja i njihovo kriminalizovanje, otvaranje zdravstvenih centara za žene i slobodna kontracepcija, itd. (Četković, 1998: 19–23). Način na koji su ti zahtevi artikulisani jasno pokazuje da oni nisu upućeni nijednom određenom adresatu. Jasna i opredeljena saradnja s državom u zemljama naslednicama počinje tek posle 2000. godine.

novi demokratski okvir omogućio im je da govore o ženskim pitanjima bez ograničenja (odnosno, i izvan klasnog pitanja), i da insistiraju na tome da se u demokratski otvorenoj raspravi to pitanje ne može redukovati ni na jedno drugo. Nastanak brojnih inicijativa koje su pokrivale izrazito širok dijapazon aktivnosti (Blagojević, 1998), ukazuje na to da su feministkinje u ovom razdoblju prepoznale priliku za razvoj pluralnih formi građanstva žena – priliku za aktivno kultivisanje političke subjektivnosti i unapređenje ravnopravnog prisustva u javnom prostoru i procesima odlučivanja.

Raspad zajedničke države proizveo je, međutim, temeljnu promenu u samopercepciji feminističkog aktivizma. Tokom prve konferencije Mreže jugoslovenskih feministkinja 1987. godine doneta je odluka da feministkinje ne pristaju na veštački stvorene, muške granice, „da su ujedinjene u sestrinstvu i da iskustva koja dele kao žene nadilaze muške brige oko teritorijalnih prava i geografskih granica“ (Batinić, 2001: 6). Dakle, i pre no što je rat postao življena stvarnost, odnos prema potencijalno novim granicama i pitanje pripadanja potencijalno novim državama morali su se nametnuti kao središnji za transformaciju jugoslovenskog feminističkog aktivizma. Umesto da se poput „zapadnog“ feminizma, kako ga (ispravno ili ne) opisuje Frejzer, devedesetih godina preobražava u međunarodni, višeslojni, postvestfalski feminizam globalnog civilnog društva (Fraser, 2011: 9), postjugoslovenski feminizam zapravo ne može ne biti zaokupljen državom unutar koje se organizuje. Štaviše, središnja pitanja za feminizam tada postaju ona koja su neposredno vezana za probleme smene režima državljanstva: čija je (naša) država bila (gde su bile njene granice i kako su one uspostavljane), ko je pripadao, a ko nije i zbog čega, i kakva je bila cena bezrezervne lojalnosti novim nacionalnim državama koja se očekivala od građana i građanki?

Postavši teritorijalizovane državama koje ratom nasleđuju Jugoslaviju, uz reorganizaciju svih pitanja koja definišu određeni režim državljanstva, feministkinje će pre svega organizovati vlastite aktivnosti kao odgovor na rat i na mogućnost održanja sestrinstva uprkos uspostavljenim granicama. Tačka u kojoj pitanje pravedne raspodele ustupa mesto pitanju priznanja, u kojoj, drugim rečima, izvestan oblik politike identiteta postaje važan za feministkinje, duboko je povezan s ukidanjem socijalističkog aranžmana upravljanja i s kritičkim odnosom prema poistovećivanju državljanstva i nacionalnosti. Naime, prestavši da budu jugoslovenske feministkinje, mnoge su feministkinje birale da budu samo feministkinje, kao da je feminizam po sebi mogao da omogući nekakav odvojeni prostor građanstva. Iako on nije počivao na zahtevima za pravednom raspodelom sredstava, on svakako jeste počivao na zahtevima za pravdom. Kontekst u kojem se takav zahtev formuliše jeste kontekst rata, kontekst u kojem su sva elementarna prava ugrožena, i kontekst hrabrog i (u datim okolnostima uvek potencijalno izdajničkog) dovođenja u pitanje nametnute pripadnosti.

U snažnom manifestu feminističke neloyalnosti, Staša Zajović je izložila načela feminističkog odricanja od nacije, države i otadžbine koje obeležava kontekst ranih devedesetih. Neprihvatanje nametnutog nacionalno definisanog građanstva podrazumevalo je institiranje na pravu na samoodređenje i

autonomiju žene, pravu da govori i dela u vlastito ime. Njime se takođe odbacivala militaristička ideologija koja je počivala na logici prema kojoj država može biti ili žrtva ili agresor, logici koja poništava bilo kakvu moć delovanja građanki i građana. Konačno, feministička nelojalnost podrazumevala je odbacivanje politike koja deli žene prema njihovoj nacionalnosti i zatečenosti unutar novih državnih granica, odričući im mogućnost da budu solidarne kao aktivistkinje, kao feministkinje, kao žene, a ne kao Srkinje, Hrvatice, itd. (Zajović, 1995b: 51).

Ovaj aspekt je važan i da bi se razumele mikropolitike dimenzije identiteta koji se iz datih okolnosti pojavljuje, takoreći, i pre samog zahteva za njegovo priznanje. Politički nalog kojim se žene, i to posebno one koje su bile žrtve rata na neposredan način, pretvaraju u puki instrument u procesu konsolidovanja granica, proizveo je specifično feministički oblik delovanja kroz nepripadanje (Kašić, 1995: 126). Nešto poetičnije, ovo bi se takođe moglo označiti i kao bezdomnost u novom domu (Jambrešić-Kirin, 2000; Šeleva, 2004; Petrović, 2009), bezdomnost koja se mogla nadići samo nepopustljivim ulaganjem glasa protiv jednostranog pristajanja na depolitizaciju. Biti feministkinja devedesetih godina podrazumevalo je svestan izbor kojim se vlastiti identitet građanke politizovao na specifičan način: dominantni nacionalni identitet zamenjivao se apstraktnim, aktivističkim (bezdomnim) javnim sopstvom.⁸

Da li su konteksti važni?

Vratimo se sada analizi Nensi Frejzer. Pretpostavi li se da je Frejzer 2009. godine tvrdila da je neoliberalni kapitalizam uspeo da kooptira određene feminističke ideale, da preobrazi i iskoristi određene težnje i ideje ranih generacija američkog drugog talasa, čemu je bez sumnje, između ostalog, doprineo i završetak Hladnog rata, onda se toj tezi malo šta može zameriti. Istočnoevropska i posebno postjugoslovenska perspektiva tranzicije mogla bi tome takođe da posvedoči. Međutim, ono što njen tekst čini tako provokativnim i problematičnim istovremeno, nije dijagnoza koja ukazuje na to da je feminizam u krizi i da je žarište te krize njegoa „zavedenost“ neoliberalnim kapitalizmom koja započinje devedesetih godina. U zaključku želim da naglasim tri tačke koje se na izvestan način spore s pretpostavkom koja provejava tekstem prema kojoj između (globalnog) feminizma i (globalnog) neoliberalizma postoji jeretički afinitet.

Prva tačka se odnosi na nejasno pozicioniran rani drugi talas koji se najavljuje kao izvesno „doba nevinosti“, doba pre no što je nastupilo „zabrinjavajuće približavanje“ feminizma i kapitalizma (Fraser, 2011: 1). Istorijski posmatrano, nije sasvim irelevantna činjenica da feministkinje anglosaksonskog govornog područja, feministkinje koje su proizvele ne samo najznačajnije i najmasovnije pokrete, nego su najčešće i promišljale o tome šta pokret jeste i treba da bude, po

8 Rečenica koju ovde parafriziram preuzeta je iz uvodnog teksta Ketlin Džons (Kathleen Jones) za temat o građanstvu u feminizmu koji je objavljen u časopisu *Hypatia*. Ta rečenica izvorno glasi: „Postati građanin znači zameniti vlastiti pojedinačni identitet apstraktnim, javnim sopstvom“ (Jones, 1997: 2).

pravilu nisu bile socijalističke orijentacije kako se tekstom implicira. Zavedenost feministkinja neoliberalizmom devedesetih godina, ili pak „perverzni, podzemni“ afinitet, za šta i sama Frejzer kaže da predstavlja pravu feminističku jeres (Fraser, 2011: 6), može se opravdati samo ukoliko se, suprotno teorijskoj i aktivističkoj istoriji drugog talasa u Sjedinjenim Američkim Državama, tvrdi da je feminizam do tada iznad svega radio na podriivanju kapitalističkih struktura. Međutim, kako, tvrdila bih ispravno, naglašava Nanet Fank, „dominantan oblik feminizma drugog talasa sredinom veka bio je liberalni feminizam koji je kritikovao državu, usredsređen na promenu institucionalnih politika i zakona, i na modifikovanje, a ne na temeljnu kritiku, kapitalizma“ (Funk, 2013: 181). Drugo je pitanje da li se ovim iskazom potvrđuju slutnje prema kojima feminizam, kako se smatralo već od kraja 19. veka (Zaharijević, 2014), ne može ne biti buržoaska stvar (što mu se pak zameralo i u jugoslovenskom kontekstu). Međutim, dug je put između sasvim ispravne teze da je feminizam drugog talasa – u SAD nedvosmisleno otprilike od osamdesetih, u Jugoslaviji pak, od devedesetih – „bio deo šireg emancipatorskog projekta, gde su borbe protiv rodne nepravde bile nužno povezane sa borbom protiv rasizma, imperijalizma, homofobije i klasizma“ (Fraser, 2011: 6), s jedne strane, i da ga je, s druge, upravo to činilo socijalističkim (čak i kada je svesno bio suprotstavljen logici kapitalizma).⁹

Druga tačka nas vraća na propust koji se obznanjuje jednom uzgrednom fusnotom. Iako je uopštavanje koje čitav rani drugi talas preobražava u socijalistički feminizam po mnogo čemu neprecizno, pojedinačni slučajevi koji isklizavaju iz „epohalne“ slike obrađenog fenomena jednako su neprecizno izostavljeni iz razmatranja. Konvencionalni pristup ne prepoznaje feminizam u socijalizmu, te se otuda u mimohodu preskače atipični, ponešto paradoksalni feminizam u jednoj socijalističkoj zemlji pre 1989. godine. Premda bi tvrdnja prema kojoj se ovaj feminizam tretira kao politička sila dakako bila pre naglašena, njegovo političko – pa bilo ono i mikro-političko – prisustvo ne može se osporiti. Način na koji je on oblikovan poziva na promišljanje odnosa feminizma i socijalizma u specifičnom okviru u kojem su oba postojala u isto vreme, i u kojem je feminizam iznutra bio prožet određenim postulatima socijalizma na kojima je počivalo društvo koje ga je iznedrilo.

Najzad, pojmovni okvir koji je u obzir uzimao kompleksnu ideju režima državljanstva trebalo je da unekoliko usložni okvir koji počiva na vezi globalnog kapitalizma i globalnog feminizma. Time se valjanost i potreba za takvim okvirom ne dovodi u pitanje, niti se na taj način poništava teza Nensi Frejzer, i mnogih drugih, da su politike priznanja – politike identiteta – u velikoj meri oslabile i depolitizovale feminizam. Uvođenjem i razmatranjem smene ovdašnjih režima državljanstva, namera mi je bila da ukažem na drugačije kontekste u kojima se iz politike pravedne preraspodele ulazi u politike priznanja ili, šire postavljeno, na bitno drugačije putanje feminizma.

Već je odavno postalo truizam tvrditi da feminizam nije singularan fenomen. Cilj mi nije bio da se upuštam u raspravu oko tačnosti te teze. Postoje globalni

9 Nanet Fank nemilosrdno kritikuje tačke uopštavanja manjinske socijalističke pozicije nekolicine teoretičarki u politički stav drugog talasa kao takvog (Funk, 2013: 181–182).

trendovi, a neoliberalni kapitalizam je među njima danas svakako vodeći, koji dubinski utiču na sve političke fenomene, pa i na feminizam. Međutim, uvažavanje okolnosti nastanka određenih političkih fenomena i razvoja njihovog sadržaja, nije nužno samo iz teorijskih razloga: ono je neophodno da bi se mogla anticipirati njihova budućnost i da bi se praksi mogao dati određeni pravac koji počiva na uvažavanju lokalnih specifičnosti, a ne na njihovom brisanju. Kada se kritike koje Nensi Frejzer upućuje feminizmu (kao globalnom feminizmu) u periodu kada se „doba nevinosti“ završilo, bez ostatka prenesu na lokalni kontekst, onda se iz vida gube i specifičnosti razvoja jugoslovenskog feminizma u socijalizmu, i specifičnosti razvoja feminizma u ratu. Te specifičnosti nisu marginalne, niti se mogu lako uklopiti u tezu o zavedenosti ili „fatalnoj privlačnosti“ između feminizma i neoliberalizma. One nas, unutar širokog okvira poređenja koji je Frejzer ponudila, pozivaju da usmerimo pažnju na one impulse, okolnosti i motive koji političke fenomene oblikuju lokalno – da ne dopustimo da vlastitu istoriju čitamo kao pogrešnu fusnotu.

- Antić, Milica. 1992. Yugoslavia. The transitional spirit of the age, u: Chris Corrin (ur.). *Superwomen and the Double Burden*. London: Scarlet Press
- Batinić, Jelena. 2001. Feminism, Nationalism, and War: The ‘Yugoslav Case’ in Feminist Texts. *Journal of International Women’s Studies*, 3(1): 1–23
- Blagojević, Marina (ur.). 1998. *Ka vidljivoj ženskoj istoriji – ženski pokret u Beogradu tokom 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikacije
- Bollobás, Enikő. 1993. ‘Totalitarian Lib’: The Legacy of Communism for Hungarian Women, u: N. Funk i M. Mueller (ur.), *Gender Politics and Post-Communism*. New York and London: Routledge
- Bonfiglioli, Chiara. 2011. ‘Social Equality is not Enough, We Want Pleasure!’ Italian Feminists in Belgrade for the 1978 ‘Comrade Woman’ Conference. *Profemina*, leto/jesen br. 2: 115–123
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta i Žene u crnom.
- Četković, Nadežda (ur.). 1998. *Ženska politička perspektiva*. Beograd: Beogradski ženski lobi
- Čaćinović-Puhovski, Nadežda. 1976. Ravnopravnost ili oslobođenje. Teze o teorijskoj relevantnosti suvremenog feminizma. *Žena*, br. 3: 125–128
- Čaćinović, Nadežda. 2012. Veliki narativi feminizma, u: Lidija Vasiljević (ur.). *Rod i levica*. Beograd: ŽINDOK
- Despot, Blaženka. 1981. Žena i samoupravljanje. *Delo*, XXVII (4): 112–116
- Despot, Blaženka. 1987. ‘Žensko pitanje’ u socijalističkom samoupravljanju, u: Lydia Sklevicky (ur.). *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*. Zagreb: Sociološko društvo
- Drakulić, Slavenka. 1984. Smrtni grijesi feminizma, u: Lydia Sklevicky (ur.) (1987). *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*. Zagreb: Sociološko društvo

- Duhaček, Daša. 1993. Women's Time in the Former Yugoslavia, u: Nanette Funk i Magda Mueller (ur.). *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York and London: Routledge
- Einhorn, Barbara. 1993. *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women's Movement in East Central Europe*. London: Verso
- Fraser, Nancy. 2011. Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije, prev. Dušan Maljković. *Perspektive*, Rosa Luxemburg Stiftung, br. 2.
- Funk, Nanette i Magda Mueller (ur.). 1993. *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York and London: Routledge
- Gal, Susan i Gail Kligman (ur.). 2000. *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after Socialism*. Princeton University Press
- Gheaus, Anca. 2012. Gender Justice. *Journal of Ethics and Social Philosophy*, 6(1): 1–24
- Hayden, Robert. 1992. Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics. *Slavic Review* 51(4): 654–673
- Heinen, Jacqueline. 2006. Clashes and Ordeals of Women's Citizenship in Central and Eastern Europe, u: J. Lukić, J. Regulska i D. Zaviršek (ur.), *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*, Ashgate
- Iveković, Rada. 1987. Studije o ženi i ženski pokreti, u: Lydia Sklevicky (ur.). *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*, Zagreb: Sociološko društvo
- Jaggard, Alison, 1977 [1972], Political Philosophies of Women's Liberation, u Mary Vetterling-Bragg, Frederick Elliston and Jane English (eds.), *Feminism and Philosophy*, Totowa: Rowman and Littlefield
- Jalušič, Vlasta. 1999. Women in Post-Socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized, u: Sabrina Ramet (ur.). *Gender Politics in the Western Balkans*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press
- Jambrešić-Kirin, Renata. 2000. Personal Narratives of War: A Challenge to Women's Essays and Ethnography in Croatia, u: Svetlana Slapšak (ur.). *War Discourse, Women's Discourse*. Ljubljana: Topos
- Jones, Kathleen. 1997. Introduction to the special issue on Citizenship in Feminism: Identity, Action, and Locale. *Hypatia*, 12(4): 1–5
- Kesić, Vesna. 2001. Gender and Ethnic Identities in Transition in the Former Yugoslavia – Croatia, u R. Iveković i J. Mostov (ur.). *From Gender to Nation*. Ravenna: Longo Editore
- Koprivnjak, Vjekoslav. 1980. Uvodnik u temat. *Žena*, br. 4–5: 6–15
- Krasniqi, Vjollca. 2011. Feminism and Nationalism. *Profemina*, leto/jesen br. 2: 53–57
- Ler-Sofronić, Nada. 1981. Subordinacija žene – sadašnjost i prošlost. *Marksistička misao*, br. 4: 73–80
- Marshall, T. H. 2009 [1950]. Citizenship and Social Class, u: Jeff Manza and Michael Sauder(ur.). *Inequality and Society*. New York: W. W. Norton and Co

- Milić, Anđelka. 1981. Društvena jednakost polova: savremena teorijska preispitivanja. *Marksistička misao*, br. 4: 3–15
- Milić, Anđelka. 2012. Socijalizam i feminizam – spojevi i razilaženja, u: Lidija Vasiljević (ur.). *Rod i levica*. Beograd: ŽINDOK
- Mimica, Aljoša i Radina Vučetić. 2008. *Vreme kada je narod govorio*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Miroiu, Mihaela. 2007. Communism was a State Patriarchy, not State Feminism. *Aspasia*, god. 1: 197–201
- Morokvasic, Mirjana. 1986. Being a Woman in Yugoslavia: Past, Present and Institutional Equality, u Monique Gadant (ur.). *Women of the Mediterranean*. London: Zed Books
- Pantelić, Ivana. 2011. *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*. Beograd: ISI i Evoluta
- Papić, Žarana. 1987. Ženska perspektiva u sociologiji, u: Lydia Sklevicky (ur.). *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*, Zagreb: Sociološko društvo
- Papić, Žarana. 1992. The Possibility of Socialist Feminism in Eastern Europe, u: Ward, Anna, Jeanne Gregory i Nira Yuval-Davis (ur.). *Women and Citizenship in Europe*. London: Trentham Books and European Forum of Socialist Feminists
- Papić, Žarana. 2002. Europe after 1989: Ethnic Wars, the Fascitization of Civil Society and Body Politics in Serbia, u: Griffin Gabrielle i Rosi Braidotti (ur.). *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*. London: Zed Books
- Petrović, Jelena. 2009. The Politics of Feminist Writing/Reading/Translation. *Borec LXI*, št. 662–665: 239–257
- Pusić, Vesna. 1980. Protiv psihologije odgađanja, u: Lydia Sklevicky (ur.) (1987). *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*. Zagreb: Sociološko društvo
- Ramet, Sabrina. 1995. *Social Currents in Eastern Europe*. Duke University Press
- Ramet, Sabrina. 1999. In Tito's Time, u: Ramet (ur.). *Gender Politics in the Western Balkans*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1980. Moć žene u patrijarhalnoj i suvremenoj kulturi. *Žena*, br. 4–5
- Stubbs, Paul. 2012. Networks, Organisations, Movements: Narratives and Shapes of Three Waves of Activism in Croatia. *Polemos*, 15(2): 11–32
- Stubbs, Paul. 2007. Civil Society or Ubleha?, u: Helena Rill, Tamara Šmidling i Ana Bitoljanu (ur.). *20 Pieces of Encouragement for Awakening and Change*. Belgrade-Sarajevo: Centre for Nonviolent Action
- Šeleva, Elizabeta. 2004. Kuća i nelagoda. *Sarajevske sveske*, br. 5. Dostupno na <http://www.sveske.ba/bs/content/kuca-i-nelagoda> [poslednji pristup 12.10.2014]
- Šo, Džo i Igor Štiks. 2012. Državljeni i državljanstvo posle Jugoslavije. Beograd: Clio
- Štiks, Igor. 2012. Laboratorija državljanstva: Konceptije državljanstva u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama, u Šo, Džo i Igor Štiks (ur.). *Državljeni i državljanstvo posle Jugoslavije*. Beograd: Clio

- Tito, Josip Broz. 1979. Šezdeset godina revolucionarne borbe Saveza Komunističke Jugoslavije. *Žena*, br. 2–3: 2.
- Ustav FNRJ. 1946. Dostupno na http://www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html [poslednji pristup 12.10.2014]
- Ustav SFRJ. 1974. <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf> [poslednji pristup 12.10.2014]
- Verdery, Katherine. 1996. *What was Socialism and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press
- Zaharijević, Adriana. 2013. Being and Activist: Feminist citizenship through transformations of Yugoslav and post-Yugoslav citizenship regimes. CITSEE working paper 2013/28.
- Zaharijević, Adriana. 2014. *Ko je pojedinac? Genealoško propitivanje ideje građanina*. Loznica: Karpos
- Zajović, Staša. 1995a. Birth, Nationalism and War. Dostupno na <http://www.hartford-hwp.com/archives/62/039.html> [poslednji pristup 12.10.2014]
- Zajović, Staša. 1995b. I am Disloyal, u: *What Can We Do For Ourselves?* Belgrade: Center for Women's Studies, Research and Communication